

4. témakör: Nyelvelmélet típusok az ómagyar korban: kéziratos szórvány- és szövegelemek, geszták, krónikák, kódexek, világi tárgyú emlékek, glosszák, szójegyzékek (egy-egy példával, a jelentősebbeket kicsit részletesebben is)

Feladat: „oz gimilsben”

A nyelvelmékek

- A nyelvtörténet legfontosabb forrásai a nyelvelmékek.
- Nyelvelmékek: minden rögzített (írott, vésett, nyomtatott, hangos-képes) nyelvi forrás.

A nyelvelmékek típusai

1. kéziratos nyelvelmékek
 - a. szórványemlékek
 - b. szövegelemek:
 - korai kis szövegelemek
 - kódexek
 - világi tárgyú szövegelemek: geszták, krónikák
 - c. a szókészlet emlékei:
 - glosszák
 - szójegyzetek
 - szótárak
 - d. felsorolások, lajstromok, levelek
2. nyomtatott nyelvelmékek
 - a. nyomtatott szövegelemek (vallásosak és világiak)
 - b. a szókészlet emlékei:
 - szójegyzékek
 - szótárak
 - szólásgyűjtemények
 - c. nyelvtanok

Kéziratos nyelvelmékek

- a. **szórványemlékek:**
 - idegen nyelvű szövegekben elszórtan vagy tömegesen beágyazva magyar nyelvi elemeket (elsősorban tulajdonneveket) tartalmaznak
 - a 12. sz.-ig csak ilyen nyelvelmékek maradtak fenn
 - több arab, perzsa és nyugati, latin forrás, pl.

Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár: A birodalom kormányzásáról címen ismert, 950-951 körül írott görög nyelvű munkája – törzsnevek: *Tarján, Jenő, Kér*; személynevek: *Árpád, Álmos*; helynevek: *Etelköz, Tisza*
 - hazaiak: adománylevelekben, alapítólevelekben, birtokösszeírásokban, bírói ítéletekben található személy- és földrajzi nevek
 - a földrajzi nevek olykor közneveket is magukban foglaltak: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea, kurtuel fa, Petre zenaia hel rea*
 - néhány korai szórványemlékek:
 - a. **A veszprémi apátság görög nyelvű adománylevele** (1002, 1109)
 - csupán a másolata maradt fenn
 - tartalmazza a király közsztót, valamint a *Veszprém, Gerencsér, Szántó* földrajzi neveket
 - b. **A tihanyi apátság alapítólevele** (1055):
 - a Pannonhalmi Bencés Főapátság őrzi

- 58 magyar közszó + szerkezet és mondattöredék:
- I. András adta ki, és valószínűleg Miklós püspök fogalmazta
- a magyar szavak latin nyelvű szövegbe ágyazódnak be

a. tulajdonneveket, közzavakat, szószerveket és mondattöredéket is tartalmaz, pl.: *FEHERUURU REA MENEH HODU UTU REA*

c. A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329)

- II. Béla megerősíti a dömösi prépostságot javaiban
- az ómagyar kor első nagy névtára

– Az olvasás nehézségei:

- a nyelvemlékek megértését nem annyira archaikus nyelvük, mint inkább archaikus helyesírásuk teszi nehezzé
- a scriptorok a latin ábécét használták a magyar szövegek leírásakor is
- azonban a latin ábécé 5 mgh-jával szemben a magyar nyelvnek 14 mgh-ja és a latin 16 msh-jával szemben 25 msh-ja van
- pótlás: betűkapcsolatokkal, mellékjelekkel

b. kéziratos szövegemlékek:

- magyar nyelven hosszabb gondolatsort fejeznek ki egymással összefüggő mondatokban
- általában idegen nyelvű (latin) kötetben (kódexben) vannak (vendégszöveg pl. anyakódexben)

i. korai kis szövegemlékek:

- **Halotti Beszéd és Könyörgés (1192–95)**
 - a Pray-kódex őrizte meg
 - tartalma: temetési beszéd és könyörgés (ima)
 - 32 sor, ebből az utolsó 6 sor az ún. könyörgés
 - az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik
- **Ómagyar Mária-siralom (1290–1300): 132 szó**
 - a latin nyelvű Leuveni kódexben találták meg
 - tartalma: Mária siratja megfeszített fiát, Krisztust.
 - az első magyar nyelvű vers
 - 37 sorból áll.
 - az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik
- **Gyulafehérvári sorok (1310–20): 15 sor**
- **Königsbergi töredék és szalagok (1350 körül): 9 sor**

ii. kódexek:

- nagyobb (könyv) méretű, kézzel írott, általában vallásos tartalmú termékek
- nagy részük latin nyelven íródott
- 15. sz. 2. fele–16. sz. első harmada: a kódexek kora
- a kódexekben himnuszok, legendák, példázatok, fordítások találhatóak
- a kódexeket főleg szerzetesek, apácák készítették, ill. másolták
- néhány fontosabb kódex:
 - **Pray-kódex (1192–1203)**
 - sarcamentarium = nem teljes misekönyv, tartalmaz nem szorosan a miséhez tartozó szövegeket is
 - feltehetően bencés kolostorban írták
 - 172 hártyalap
 - a Halotti Beszédet és Könyörgést tartalmazza
 - **Jókai-kódex (1372/1448)**

- ez az első magyar nyelven írt könyv
- fordítás latinból
- Assisi Szent Ferenc legendáját tartalmazza
- **Huszita Biblia** (1462)
 - részleteit a Bécsi-, Münchener-, Apor-kódex őrizte meg
 - első magyar bibliafordítás
 - fordítók: Pécsi Tamás és Újlaki Bálint – megteremtették a mellékjeles (huszita) helyesírást
- **Festetich-kódex** (1493)
 - a legdíszesebb magyar kódex
 - imádságokat tartalmaz
- **Érdy-kódex** (1524–27)
 - a legnagyobb középkori magyar legendagyűjtemény
- **Érsekújvári kódex** (1529–31)
 - Alexandriai Szent Katalin verses legendáját tartalmazza 4074 sorban
 - Sövényházi Márta domonkos-rendi apáca írta a Nyulak szigetén

iii. történeti szövegek:

(a) geszták:

a történeti események oksági összefüggések szerint épülnek fel, tekintet nélkül az időrendre
– **Anonymus Gesta Hungarorum** (A magyarok viselt dolgai)

- szerzője: „P. dictus magister“ = P. mester.
- a 12–13. században keletkezhetett
- az írás az őshazából (Szkítiából) való kivonulástól Szent István koráig tartó időszakot öleli fel.
- nagyon sok hely- és személynevet tartalmaz
- a geszta nyomán maradt fenn a köztudatban a Turul-monda, a Vereckei-hágón át történő bejövétel, a hét vezér közismert névsora, a vérszerződés, a pusztaszeri gyűlés, Zalán vezér menekülése

– **Kézai Simon Gesta Hungarorum** (*Gesta Hunnorum et Hungarorum – A hunok és a magyarok cselekedetei*)

- 1282–85 között keletkezhetett
- az „első“ hun–magyar honfoglalást és Attila históriáját is elbeszéli.
- innen ismerjük a turulmadár nevét, valamint megtaláljuk benne a csodaszarvas történetét

(b) krónikák:

elbeszélésük alapjául az időrendet veszik

– **Thuróczy János: Chronica Hungarorum** (*A magyarok krónikája*) (1488)

- 41 magyar királyt és vezért ábrázoló, kézzel színezett fametszetet tartalmaz
- tartalma: Magyarország története Zsigmond király korszakától 1470-ig
- az utolsó fejezetben Mátyás király hadisikerei és Bécs elfoglalásának leírása szerepel
- forrásai: oklevelek, régi krónikaszövegek és szóhagyományok

iv. világi tárgyú szövegemlékek:

15. század:

- **Szabács viadala** (a legrégebbi históriás énekünk)
- **Bagonyai ráolvasások** (az első „orvosi tárgyú“ kéziratunk; vallásos babonákat tartalmaz)
- **Soproni virágének** (az első magyar nyelvű szerelmes versike; két sor élte túl)

16. század:

- **Balassa-kódex** (egy kéziratos könyv, amely Balassi világi verseit tartalmazza)
- v. **a szókészlet emlékei:**
- **glosszák:** idegen nyelvű (latin) szövegek egyes szavainak vagy kifejezéseinek lapszélre vagy sorok közé írt magyar értelmezései
 - legrégebbi glosszáink:
 - **Vatikáni glosszák** (13. sz. vége)
 - **Marosvásárhelyi glosszák** (1410 körül)
 - **Szalkai glosszák** (1490)
 - **szójegyzékek** (nómenklatúrák): a latin szavakat fogalomkörök szerint csoportosították és a latin szavak mellé vagy fölé odaírták a magyar megfelelőket
 - a legismertebb szójegyzékek:
 - **Königsbergi szójegyzék** (14. sz. közepe)
 - **Schlägli szójegyzék** (1400–1410) – több mint kétezer szavával a legterjedelmesebb kéziratos szójegyzékünk
 - **kéziratos szótárak** (vocabulariumok):
 - a szótárak a szavakat betűrendben közlik
 - a latin nyelvű szövegek pontosabb megértése érdekében, ill. az anyanyelvre való fordításkor használták fel
 - **Gyöngyösi szótártöredék** (1540)
- vi. **felsorolások, lajstromok, levelek**
- Egy ismeretlen asszony levele (1515)
 - Drágfy Mária kelengyelajstroma (1516)
 - Magyar nyelvű becsületbírósi ítélet (1516)

Ami már nem tartozik ide, de esetleg kalandozó kérdés lehet: Magyarországon **az első nyomdát** 1471-ben Hess András létesítette Budán.

Néhány első, nyomtatott vallási tárgyú szövegmémlék:

- Komjáti Benedek: *Az zenth Paal leueley magyar nyeluen (Szent Pál levelei magyar nyelven)* – Szent Pál leveleinek a fordítása.
- Pesti Gábor: *Uj Testamentum* (csupán a 4 evangélium fordítását tartalmazza).
- Sylvester János: *Új Testamentum* (Újszövetség-fordítás)
- Károli Gáspár: *Vizsolyi Biblia* (1590) – a Biblia első teljes magyar fordítása.

Néhány első, nyomtatott világi tárgyú szövegmémlék:

- Dévai Bíró Mátyás: *Orthographia Ungarica* (1549, Krakkó) – az első, teljesen magyar nyelven írt nyelvtani tárgyú nyomtatványunk
- Pesti Gábor: *Esopus fabulái* (1536, Bécs) – az első magyar mesekönyv, mely Esopus meséinek fordításait tartalmazza
- Heltai Gáspár: *Az részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogusa* (1552, Kolozsvár) – világi tárgyú nyomtatvány
- Bornemisza Péter: *Magyar Elektra* (1558, Bécs) – Szophoklész Elektrájának fordítása; az első nagyobb terjedelmű drámai emlékünk
- Melius Péter: *Hebárium* (1578, Kolozsvár) – latinból fordított, gyógynövényeket tárgyaló könyv

Az első nyomtatott szójegyzékek, szótárak:

- Sylvester János: *Négynyelvű szójegyzék* (egyik nyelve a magyar volt).
- Pesti Gábor: *Nomenclatura sex linguarum* (1538, Bécs) – hatnyelvű szótár (latin, olasz, francia, cseh, magyar és német).
- *Calepinus-féle szótár* (1585, Lyon) – tíznyelvű szótár
- Szenczi Molnár Albert: *latin–magyar, magyar–latin szótár* (1604, Nürnberg) (Szenczi szótárát Pápai Páriz Ferenc (1708), majd Bod Péter (1767) újították fel, így a szótár több mint 250 évig volt használatos Magyarországon)